
Культурна історія та біографістика

УДК 94 (477.51) «17:72

С.Г. Самойленко

ВІДОМІ АРХІТЕКТОРИ XVIII ст. В НІЖИНІ

У статті розкривається роль відомих архітекторів України та Росії у розбудові міста Ніжина XVIII ст. і будівництві в ньому церковних та громадських споруд.

Ключові слова: будівництво, архітектор, бароко, собор, магістрат, Гетьманщина, класицизм.

Полкове управління, яке було введено гетьманом Б. Хмельницьким у новоствореній державі на Лівобережній Україні після Національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти (1648–1654 рр.), розширило права і можливості полкових та сотенних міст. Це торкнулося і Ніжина як військового, адміністративного та культурного центру найбільшого на той час полку. В місті, як і в інших населених пунктах, у другій половині XVII–XVIII ст. спостерігається інтенсивний будівничий процес. Його наслідком стало формування громадського центру з адміністративними спорудами, в котрих розміщувалися магістрат, полкова канцелярія, суд, пошта, цехові двори, торгові ряди тощо, та храмами. Про характер забудови Ніжина ми вже розповідали у декількох публікаціях [1-5]. Нині зосередимо увагу на діяльності архітекторів, які зробили свій внесок у розбудову міста. Можна лише шкодувати, що історія так мало зберегла їх імен.

У XVIII ст. в будівництві міст зростає роль професійних архітекторів, які перетворилися з вільного підприємця в службовця. Вони користувалися помітним авторитетом у влади, оскільки архітектуру вважали «знатнейшим из художеств».

Завдяки залученню до будівництва архітекторів поліпшується якість мурування, зростає роль тиньку, урізноманітнюється планово-просторова типологія споруд, з'являються перші стандарти будівель. Все більше простежуються розбіжності між елітарною і масовою, дерев'яною і мурованою архітектурою.

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. у Ніжині було зведено більше 20 мурованих храмів, серед яких шедевр українського барокового стилю п'ятибанний, хрещатой композиції Миколаївський собор (1655–1658 рр.), «найстаріший і найцінніший» [6, с. 51], «перше кам'яне диво на Лівобережній Україні» [7, с. 190], а також церква Іоанна Богослова, Хресто-Воздвиженська, Покровська, Пантелеймоно-Василівська, Спасо-Преображенська та ін. На жаль, про їх будівничих допоки нічого невідомо. Лише про творця Благовіщенського собору дійшли деякі свідчення.

Митрополит Стефан Яворський, життєва доля якого була пов'язана з Ніжином [8, с. 38-51], задумав допомогти своєму братові Павлу, який служив протопопом в одному з ніжинських храмів, побудувати церкву на честь Благовіщення Божої Матері. Для цього в центрі міста поруч з садибою Павла, були придбані декілька будинків на суму 1300 крб. Ці будівлі знесли і на їх місці почали будувати храм [9].

Благовіщенський собор заклали в 1702 р. Для його будівництва Стефан Яворський запросив московського архітектора Григорія Івановича Устинова. В листі до брата Павла митрополит характеризував зодчого як майстра «подлинно певного (тобто надійного – С.С.) и в малярном деле и архитектуре искусного» [10]. Про авторство Г.І.Устинова свідчить і його чолобитна Петру I від 17 грудня 1705 р. За свою роботу архітектор мав отримати 7 000 крб. сріблом (тогочасними грошима – 35 тис. золотих).

Упродовж чотирнадцяти років (1702-1716) тривало будівництво Благовіщенського собору. Протягом цього часу в Гетьманській Україні відбулися важливі історичні події, зокрема битва під Полтавою 1709 р. З нагоди перемоги над Карлом XII Стефан Яворський послав до Ніжина записку, в якій стверджував: «Віднині та буде памятник у Ніжинському монастирі про перемогу Богом дарованої Всеросійському Самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом другим - надесять під Полтавою літа від явлення Господнього 1709» [11, с. 14].

Перед зодчим стояло не просте завдання: спланувати архітектурну споруду так, щоб вона співвідносилась з часом і тими традиціями, які були вже закладені у розбудові Ніжина початку XVIII ст. На той час, у сакральних дерев'яних спорудах міста переважав український

.....
стиль, а у мурованих – бароко, прикладом якого був Миколаївський собор, що височів серед центрального Соборного майдану. Російському архітектору треба було на це зважувати. Тому в архітектурі Благовіщенського собору поєдналися окремі риси бароко і давньоруського стилю. Храм являє собою оригінальну суміш прийомів українського та російського мистецтва. Ніжинська споруда за своєю об'ємно-просторовою композицією в деякій мірі нагадує собор Донського монастиря у Москві. Але водночас, композиція ніжинського п'ятибанного Благовіщенського собору незвичайна і єдина в своєму роді. В ній переважає сувора урівноваженість, симетрія і центричність. В плані – це квадрат з заокругленими кутами, зовнішні маси храму нероздільні. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. Така архітектурна конструкція не характерна для будови українських храмів цього типу. Його стіни становлять 38 аршин в довжину та ширину, а висота храму з хрестом – 55 аршин.

У східній парі стовпів вмонтовано східці, які ведуть у приміщення над вівтарем, що теж є незвичним. Якщо у Миколаївському соборі Ніжина ярусною є лише західна частина, то в Благовіщенському – яруси розташовані як в західній, так і у східній частинах храму. Та й взагалі, будова відзначається оригінальністю і є цілком не характерною для української барокової архітектури. Відсутня також пірамідальність, яку бачимо в Миколаївському соборі XVII ст.

Архітектор розмістив бані не на поздовжній чи поперечних осях (у відповідності з частинами світу), як це робилося за українською традицією, а на діагональних, що характерно для російської культової архітектури. Відтак, малі бані завершують не чотири основні бокові об'єми, а розміщуються на рогах (кутових об'ємах). А це нагадувало давньоруські храми з трьома нефами. Нетиповим для українських храмів було і двоюрисне розміщення вікон із наличниками на стінах кутових об'ємів, так характерне для громадських будівель того часу.

Г.Устинов використовує цікавий прийом: із західної та східної частин собору він будує ніші-лоджії, які перетворюють собор у своєрідний зал для глядачів. Всефасадність споруди підкреслювалась декоративними фронтонами, які були розміщені над входами з усіх сторін.

Слід зауважити, ніжинський Благовіщенський собор був прикладом для будівництва подібних храмів у деяких інших полкових містах. Так, у Полтаві в 1773 р. (за іншими джерелами, 1770-778 рр.) на кошти П.Руденка збудували Воскресенську церкву, яка повторювала основні риси Благовіщенського собору. Щоправда, остання, як пам'ятка пізнього бароко, мала більш розчленований об'єм.

У другій половині XVIII ст. для будівництва різних громадських споруд, приватних палаців та особняків залучаються архітектори з фаховою підготовкою. Гетьмани І.Самойлович, І.Мазепа та інші запрошують для цього як зарубіжних зодчих, так і вітчизняних. У XVIII ст. у Київській академії, а також Харківському та Переяславському колегіумах почали викладати архітектуру в складі математичних наук і давати початкову архітектурну освіту. Краще ця справа була поставлена в Росії, тому в Україні працювало чимало російських архітекторів.

На першому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини, як вказує відомий дослідник В.Вечерський, проектні креслення вживалися рідко, оскільки все детально розписувалося в контракті [1, с. 71; 13]. На початку XVIII ст. муроване будівництво здійснювалося за розробленими архітекторами проектами. Законодавцем архітектурної політики на території Гетьманської держави, а пізніше Малоросійського намісництва стає Санкт-Петербург, а також Москва. Звідти надсилалися проекти зведення будівель у Глухові, Києві тощо. Тож зрозуміло, чому архітекторами споруд стають А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін, Ф.Васильєв, М.Єфимов, О.Старцев, І.Зарудний та інші.

Існують скупі відомості про залучення архітекторів до будівництва різних споруд у Ніжині. Зокрема, відомо, що зодчий М.Львов спроектував палац І.Безбородька, який знаходився біля Графського парку у західній частині міста. На жаль, ні сама споруда, ні, навіть, інформація про неї не збереглася.

Причетним до будівництва в Ніжині був відомий російський архітектор Андрій Васильович Квасов, котрий у 1748 р. приїхав в Україну для будівництва палацу графа О.Розумовського в Козельці. З цього часу архітектор працює під безпосереднім керівництвом гетьмана К.Розумовського. З 1752 р. він очолював «Будівельну експедицію спорудження міст Глухова і Батурина», керував архітектурною школою в Глухові. Серед його учнів були К.Борзяківський, М.Мосцепанов, Ф.Савич та інші [14, с. 148].

У цей період А.Квасов брав участь у будівництві собору Різдва Богородиці та дзвіниці (1752-1764 рр., разом із І.Григоровичем-Барським) у Козельці та Трьохсвятительської церкви

(1755 р.) у с. Лемеші – батьківщині Розумовських, будинку канцелярії Київського полку (1756-1757 рр.) та кількох інших споруд. Після нищівної пожежі 1748 р. у Глухові А.Квасов розробив проект відбудови міста, спроектував палац і парковий ансамбль садиби К.Розумовського (1751-1757 рр.).

У 1757 р. петербурзька «Канцелярия от строений» вимагає від А.Квасова повернутися до столиці. К.Розумовський, даючи позитивну характеристику творчої діяльності архітектора в Україні, у своєму листі від 15 березня 1757 р. просить Сенат залишити його ще на декілька років. У листі зазначалось: «многие каменные... церкви в погоревших городах... Нежине, Глухове и прочих – требуют при новом их сооружении лучшего распорядка и строения, как в архитектуре, так и в других регулярных городских учреждениях.» [15]. Не зважаючи на це, А.Квасов змушений був повернутися в Росію [16].

Другий період діяльності зодчого в Україні припадає на 1761-778 рр. У цей час він працював безпосередньо у Ніжині, Батурині, Глухові, Києві, Острі. В донесенні Малоросійській колегії від 22 квітня 1765 р. А.Квасов звітував про свою діяльність протягом 1763-1765 рр. У доповненні до звіту архітектор подав перелік споруд і комплексів до будівництва, до яких він мав безпосереднє відношення [17, с. 12].

Діяльність А.Квасова у 60-х–70-х рр. XVIII ст. пов'язана з полковим містом Ніжином, де він керував будівництвом чотирьох храмів [13]. На жаль, архітектор у своєму звіті Малоросійській колегії не вказує, які саме храмові споруди були ним збудовані в місті. Відомо, що в ці роки у Ніжині зведено Покровську (1759-1765) та Успенську (1760) церкви. Але чи був А.Квасов безпосередньо причетний саме до їх будівництва, сказати важко; для з'ясування цього питання потрібна додаткова пошукова робота, насамперед, у архівах Санкт-Петербурга. Але точно відомо, що А.Квасов за наказом Малоросійської колегії проектував у Ніжині будинок-магістрат. План цегляного магістрату, а також кошторис та його будівництво були подані на затвердження президенту Малоросійської колегії П.Рум'янцеву-Задунайському. В ордері на ім'я директора державного будівництва в Глухові П.Мещерського від 13 травня 1771 р. президент висловив думку «о выгодностях» проекту і дав згоду на його реалізацію [18]. Проект А.Квасова відповідав як вимогам замовників – членів Ніжинського міського магістрату, так і загальним тенденціям в розвитку архітектури того часу. Мистецтвознавець Н.Новаковська, яка займалась вивченням діяльності А.Квасова на українських землях, встановила, що Ніжинський магістрат було збудовано не пізніше 1771 р. [19, с. 20].

Ніжинський магістрат – це двоповерхова споруда. Перший поверх її складався з приміщень і аркади, що оперізувала весь будинок. На другому поверсі розміщувались адміністративні приміщення (міська дума, суд, зал засідань тощо). Можливо, службові приміщення займали також верхній поверх та башту, яка посідала центральне місце в загальній композиції будови. Ця башта, трохи роздвіблена в членуванні, була увінчана декоративною верхівкою і надавала будинкові магістрату виразного силуету.

У цій споруді знаходимо використання творчо переробленої системи класичних ордерів із арками, склепіннями, декоративними колонками. Суцільне кільце галерей з рустованою аркадою першого поверху в сполученні з балконами в центральній частині будинку надавали його архітектурному виглядові легкості й стрункості. На думку мистецтвознавця В.Січинського, будівля Ніжинського магістрату (його ще називають ратушею) посідає виключне місце серед аналогічних будов в Україні кінця XVIII ст. [20, с. 115].

Ніжинський магістрат відіграв важливу роль у подальшій забудові адміністративного центру міста, бо об'єднував комплекс торговельних рядів, які були створені тут на межі XVIII–XIX ст. за участю відомого українського архітектора Антона Карташевського. Останній багато років працював на Чернігівщині і був одним із керівників губернської креслярні. Він збудував за проектом Дж.Кваренгі Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, різні адміністративні будівлі на території губернії, навчальні заклади, житлові будинки тощо. Але це вже зовсім інша за стилем архітектура — А.Карташевський був прихильником класицизму, і це гарно помітно в його ніжинських будовах.

Ніжин у XVII–XVIII ст. був відомим торговельним містом, у якому проходили, крім мало не щотижневих невеликих, регіонального значення, три широко відомі міжнародні ярмарки. Відтак торговельні будівлі становили невід'ємну частину забудови міста. Вони розташовувалися найчастіше за все по периметру торгової площі або в два ряди посередині. Торгові будівлі Антона Карташевського, які примикали до ніжинського магістрату і опоясували ріг вулиць Гоголівської і Московської, – це вузькі і довгі одноповерхові споруди, що

.....

склалися з однакових частин – крамниць. З двох боків до будівель примикали галереї у вигляді колонад або аркад. Такі будівлі виконували свої функції аж до Великої Вітчизняної війни, під час якої були частково зруйновані, а пізніше розібрані. Старі листівки та світлини допомагають відтворити ці своєрідні архітектурні споруди А.Карташевського.

У 1874 р., згідно з указом Сенату від 27 червня 1874 р., на базі ліквідованих мирових посередників і повітових з'їздів був утворений державний орган – присутствія. В Ніжині для «присутственного місця» був пристосований будинок ніжинського грека Пелопопова (Пилиповича) (згодом – приміщення Ніжинського окружного суду, сучасна школа №1), в реконструкції якого брав участь Антон Карташевський [21, с. 159-180].

Зробив свій внесок у будівництво в Ніжині і Андрій Іванович Меленський (1766-1833), який одержав гарну професійну освіту в Санкт-Петербурзі й Москві і у 1788-1829 рр. займав посаду головного міського архітектора Києва. За проектом архітектора А.Меленського у центрі Ніжина був збудований у стилі класицизму житловий будинок (не зберігся), для якого характерний поділ фасадів на рустований перший поверх і гладку поверхню другого. Трикутний фронтон з напівциркульним вікном у центрі фасаду підкреслював основну симетричну композицію будівлі, досить характерну для всіх споруд і просторових композицій класичного стилю. Йому відповідає і декоративне оформлення споруди, зокрема, типи наличників, декоративні колонки в середині фронтона.

Загалом, забудова Ніжина XVIII ст. – одного із найбільших міст Лівобережної України – становить особливий інтерес. У місті була і частково все ще є нині велика кількість різностильових споруд, на цінність яких вказує той факт, що збудовані вони за участю відомих архітекторів. На жаль, значна їх частина втрачена, і лише небагатий архівний матеріал, нечисленні старі листівки та світлини можуть дати яексь уявлення про них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкивархітектура, 2001. – С. 350 с.
2. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64.
3. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина Ч.4. Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин, 1998. – 106 с.
4. Самойленко С.Г. Будівництво в Ніжині у XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. – Вип. 10. – Ніжин, 2002. – С. 115-127.
5. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Культура Чернігівщини другої пол. XVII– XVIII ст. Архітектура // Література та культура Полісся. – Вип. 32. – Ніжин, 2006. – С. 157-194.
6. Цапенко М. Архітектура Лівобережної України XVII– XVIII століть. – М., 1967. – 143 с.
7. Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994. – 228 с.
8. Самойленко С.Г. Митрополит Стефан Яворський як культурний діяч України і меценат // Література та культура Полісся. – Вип. 11. – Ніжин, 1998. – С. 38-51.
9. Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині. – Ф. 679. – Оп. 19. – Спр. 1. Архів Ніжинського Благовіщенського монастиря.
10. Хойнацкий А.Ф. Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Нежин, 1906. – С. 102.
11. Институт рукопису НБ України ім. В.Вернадського. – Ф.2. – № 3480. Статут і вказівки, як треба будувати і управляти монастирем Благовіщенським у Ніжині;
12. Чернов Н. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. – М., 1915. – 85 с.
13. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625-1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. VI., отд. 2. – С. 105–122.
14. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 148-158.
15. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі: ЦДАУК). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1880.
16. ЦДАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2152.
17. Новаковская Н.А. Некоторые вопросы деятельности архитектора А.В.Квасова (XVIII век). Автореферат... канд. архитектуры. – Л., 1970. – 24 с.
18. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 256.
19. ЦДАУК. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 6132.
20. Січинський В. Історія українського мистецтва. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – 179 с.
21. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. – Вип. 2. – Ніжин, 2000. – С. 159-180.

Самойленко С.Г. ИЗВЕСТНЫЕ АРХИТЕКТОРЫ XVIII в. В НЕЖИНЕ.

В статье раскрывается роль известных архитекторов Украины и России в строительстве церковных и общественных зданий в городе Нежине в XVIII веке.

Ключевые слова: строительство, архитектор, барокко, собор, магистрат, Гетманщина, классицизм.

Samoylenko S.G. FAMOUS ARCHITECTORS OF THE XVIII-th century IN NIZHYN.

The role of famous Ukrainian and Russian architects in the building of churches and social buildings in Nizhyn in the XVIII-th century is analysed in this article.

Keywords: building, architector, Baroque, church, city council, Hetmanship, Classicism.

УДК 94 (477) « 19 – 052

О.Б. Готра

АКАДЕМІК М.Ф. КАЩЕНКО ЯК ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ТА ПЕДАГОГ

У статті проаналізовано педагогічну діяльність академіка М. Кащенко. Піднімаються питання участі вченого в громадському житті суспільства.

Ключові слова: М. Кащенко, вчений, педагог, науково-педагогічна діяльність, громадська діяльність.

Серед видатних діячів науки і культури першої половини ХХ ст. почесне місце займає Микола Феофанович Кащенко (1855–1935). Вчений, мало відомий нащадкам, незважаючи на вартість його внеску в біологічну науку. М. Кащенко – автор перших робіт з паталогічної ембріології, біолог, доктор медицини та зоології; основоположник сибірського садівництва, брав активну участь у створенні Української академії наук.

Для відтворення образу вченого, принципового і твердого в наукових переконаннях, який своєю невтомною і плідною працею ще за життя завоював повагу до себе, і з метою більш глибокого висвітлення багатогранної діяльності, звернемося до такого важливого аспекту життя вченого, як громадська та педагогічна діяльність.

Активна наукова і творча діяльність М. Кащенко припала на складний період історії українського народу. Творча діяльність за таких умов сприяла утвердженню життєвого оптимізму, впевненості у корисності своєї праці, відчуття свого соціального обов'язку, спонукала до активної участі вчених в освітянському, громадському і політичному житті.

Варто зазначити, що в останні десятиліття ХІХ і на початку ХХ ст. значно активізувалась культурно-освітня робота серед населення. Свій особливий шлях обрав М. Кащенко. Громадську позицію вчений розкрив у виступі на акліматизаційному ботаніко-зоологічному з'їзді в Москві у 1887 р.: «Мені не потрібно доводити користь і перевагу роботи в галузі чистого знання. Це таке щастя, від якого ніколи не відмовиться той, хто раз його відчув. Однак громадянська свідомість вимагає, щоб учені не замикались в стінах своїх лабораторій, але час від часу виносили б в суспільство здобуті ними відомості і використовували б їх для суспільної користі» [1].

У квітні 1895 р. М. Кащенко разом з агрономом В. Бажаєвим організував Томське відділення Імператорського Московського товариства сільськогосподарських наук. У 1897 р. М. Кащенко організував цикл публічних лекцій за участю професорів Томського університету. У 1898 р. лекції були видані за редакцією М. Кащенко «Наукові нариси Томського краю». Нарешті, у 1898 р. відділення перетворено в самостійне Західносибірське товариство сільського господарства, головою обрано М. Кащенко, друкований орган «Сибирский земледелец».

Микола Феофанович склав «Визначник ссавців Томського краю, з додатком короткого опису способу початкової обробки» (1900), на обкладинці якого вказано, що книга видана «для безкоштовного розповсюдження серед осіб, які можуть будь-чим посприяти справі вивчення Сибіру в зоологічному відношенні». Про це повідомлялося населенню через газету, в якій висловлювалась і подяка добровільним колекціонерам за надання в зоологічний музей тих чи інших збірок. Наукового матеріалу збиралось все більше. В зоологічний музей стали надходити збори інших колекторів, які також визначались М. Кащенко. Необхідністю порівнювати сибірських тварин з європейськими зблизила його з зоологічним музеєм Академії наук, в якому